

СПІВВІДНОШЕННЯ РЕЛІГІЙНОГО ТА ПАЛОМНИЦЬКОГО ТУРИЗМУ У НОВІТНІХ ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Проаналізовано сучасний стан вивчення проблеми співвідношення релігійного та паломницького туризму у зарубіжних дослідженнях. Останнім часом зростає інтерес до вивчення релігійних подорожей, в основному через економічний потенціал релігійного туризму. Наявна література свідчить, що нині релігійний туризм є одним з найбільш науково вивчених і обґрунтованих серед інших видів туризму. Однак перед дослідниками постало чимало нових проблем, зокрема продовжуються дискусії довкола термінології паломництва та релігійного туризму, ролі морального та матеріального чинників у них. Зарубіжні дослідники демонструють широкий спектр підходів щодо релігійного та паломницького туризму, які різняться у визначенні паломництва та релігійних подорожей, духовного та релігійного, а також мотивації туристів. Загалом відзначається поступове стирання меж між релігійним туризмом та паломництвом у бік все чіткішого виділення паломницького туризму як самостійного виду туризму.

Ключові слова: туризм, релігійний та паломницький туризм, паломництво, релігійні подорожі, зарубіжні дослідження.

Сьогодні духовно і релігійно мотивовані подорожі займають чільне місце у глобальному туризмі. Географія релігійних подорожей досить широка, адже майже усі регіони світу мають власні святині, до яких звертаються прихильники різних релігійних переконань або туристи, які відвідують їх з чистої цікавості. Релігія та віра завжди виступали рушійними силами, впливаючи на еволюцію суспільства та дії окремих людей. Релігійні подорожі мають давні традиції. Релігія вже давно є інтегральним мотивом для проведення поїздок і, як правило, вважається найдавнішою формою неекономічної подорожі. Щороку мільйони людей по всьому світу подорожують до основних місць паломництва, як стародавніх так і сучасних за своїм походженням. Польський дослідник Ентоні Джаковські наводить дані, що приблизно 240 мільйонів чоловік на рік здійснюють паломництво, більшість з них християни, мусульмани та індуси [23, с. 63]. Проте тільки останнім часом вчені, уряди і туристичні агентства звернули увагу на збільшення кількості релігійно мотивованих мандрівників або, принаймні, збільшення відвідування священних місць в поєднанні із загальним зростанням культурного і культурно-пізнавального туризму. Цей зростаючий інтерес виник в основному через економічний потенціал релігійного туризму. В результаті, святині в даний час розглядаються як туристичні ресурси, які стають товаром для мандрівників, зацікавлених в культурних та історичних пам'ятках.

Наявна література свідчить, що нині релігійний туризм є одним з найбільш науково вивчених і обґрунтованих серед інших видів туризму. Хоча слід відзначити й те, що перед дослідниками постало чимало проблем, основними з яких є дискусії довкола термінології паломництва та релігійного туризму, ролі морального та матеріального чинників у них. Останнім часом було опубліковано чимало вітчизняних та зарубіжних статей щодо релігійного туризму та його місця в туристичній сфері, які вимагають детального аналізу. Інформація про мечеті, церкви,

собори, паломницькі шляхи, священну архітектуру та спокусливі пропозиції незвіданих святинь та релігійних мандрів вдало виставляються на різноманітних сайтах і використовуються у сучасній туристичній рекламній літературі. Відзначимо, що більшість новітніх робіт по даній темі фокусуються або на конкретній релігії або на конкретній моделі релігійної подорожі.

Одним із перших спробував дослідити загалом релігію і туризм – хорватський дослідник, професор Борис Вуконік, який у 1996 р. опублікував книгу щодо релігійного туризму з використанням в основному власних документальних спостережень та роздумів. Проте у його книзі була відсутня критична оцінка існуючої літератури в рамках будь-яких теоретичних досліджень в галузі туризму і релігії [55]. Серед новітніх зарубіжних праць щодо релігійного туризму слід відзначити декілька найпопулярніших – це, насамперед, колективна монографія під редакцією Деніела Олсена та Деніела Тімоті «Туризм, релігія та духовні подорожі» (Лондон, 2006) [52] та «Релігія і туризм: роздоріжжя, напрямки та зустрічі» Майкла Стаусберга (Лондон – Нью-Йорк, 2011) [48].

Колективна монографія «Туризм, релігія та духовні подорожі» представляє дослідження релігійно мотивованих подорожей шляхом аналізу парадигм, концепцій і практики, пов'язаних з паломництвом та іншими формами релігійних подорожей. Вона зосереджена на ряді теоретичних і практичних аспектів, пов'язаних з духовними поїздками, зокрема природі, створенні та організації поїздок до священних місць, двоїстості понять паломник–турист, економіці та транспорті релігійного туризму, а також освітніх чинниках релігійного туризму. Дослідження теоретичних основ взаємозв'язку релігії та туризму спирається на створення емпіричного огляду різних світових релігій і духовних рухів та їх вимогах, методах і традиціях щодо різних форм поїздок. Звісно, як будь-яка колективна монографія, «Туризм, релігія та духовні подорожі» вміщує дослідження лише певної системи вірувань. Хоча склад авторів вражає, зокрема самі редактори канадський вчений, доктор наук кафедри географії з університету Ватерлоо Д. Олсен та американський вчений, доцент Школи загальних ресурсів та розвитку з університету штату Арізона Д. Тімоті. Томас С. Брьомер представив дослідження значення місця і ролі священного та туристичного простору у творенні особистої ідентичності та сенсу серед відвідувачів релігійних об'єктів. Джастін Діганс розглянув традиційні значення і види релігійного паломництва, засновані на християнській, індуській, ісламській, буддійській традиціях та сучасну практику світського паломництва, яке відбувається за межами основних релігійних традицій. Лутц Келбер простежив трансформацію стародавніх традицій паломництва до сучасних версій, в тому числі секуляризованих релігійних поїздок, також ввів поняття «віртуального паломництва», яке дозволяє людям брати участь в паломницьких подорожах по довіреності, не виходячи з дому [52].

Книга Майкла Стаусберга «Релігія і туризм: роздоріжжя, напрямки та зустрічі» досліджує динаміку взаємодії релігії та туризму в сучасному світі. Дослідник розглядає наступні питання: ступінь відсторонення туристів від власної релігії під час релігійних подо-

рожей, різниця між туризмом і паломництвом, наслідки для туристичних пам'яток релігійних вистав та фестивалів, відвідань святих місць. М. Стаусберг досліджує також релігійні тематичні парки, оздоровчий і спартуризм, роль туристичних довідників, путівників і релігійних сувенірів. Він стверджує, що туризм повинен стати одним з основних напрямків досліджень в рамках релігійних досліджень [48].

Аналізуючи соціальні, економічні, історичні та політичні аспекти релігії та туризму, дослідники з різних галузей науки, зокрема хорватський туризмолог Борис Вуконік, британський антрополог Алан Морініс, американський туризмолог Даллен Дж. Тімоті, новозеландський туризмолог Стівен У. Бойд, італійський соціолог Луїджі Томасі та американський релігієзнавець і соціолог Вільям Х. Сватос, німецький етнолог Джудіт Шле [11; 35; 38; 39; 45; 46; 50; 55], звернули увагу на низку теоретичних і практичних проблем, зокрема критикуючи парадигми, теорії, визначення і характеристики релігійних подорожей, планування паломництва, управління та інтерпретацію священних місць, підготовку гідів [25].

Американський релігієзнавець Томас Бреммер виділяє три підходи щодо розгляду релігійного туризму: просторовий підхід (паломники та туристи займають однаковий простір з різною просторовою поведінкою), історичний підхід (взаємозв'язок між релігійними уявленнями та туристичними подорожами), а також культурний підхід (паломництво і туризм як сучасна практика в сучасному світі) [5].

Американський лектор богословської семінарії Трой Мессенджер дослідив релігійний туризм XIX ст. та створену тоді релігійну табірну громаду протестантів–методистів на узбережжі в Оушн–Гроув, штат Нью-Джерсі, у США [34]. Дослідженню духовних подорожей було присвячено чимало збірників статей, зокрема вчені з соціології релігії під редакцією Уільяма Свейтса та Луїджі Томасі опублікували у 2002 р. збірку творів щодо середньовічного покаляльного паломництва та його еволюції до сучасного туризму. Вони проаналізували понад 1500 років релігійних подорожей, задля того аби зрозуміти ідею паломництва та релігійного туризму та перетворення традиційного релігійного паломництва в туристичну діяльність, дослідити вплив сучасної культури на духовно мотивовані подорожі. Автори приходять до висновку, що різке розходження між паломництвом та релігійним туризмом історично невинновдане. Хоча цілі такої подорожі з часом змінюються, вони залишаються частиною ширшого релігійно–культурного контексту, пропонуючи шляхи для релігійної зустрічі, так само як паломництво в ранніх епохах дозволило розвивати різні світські виміри [11]. Дослідницька група з релігійного туризму та паломництва Європейської асоціації туризму та освітнього відпочинку (European Association for Tourism and Leisure Education – ATLAS) опублікувала доповіді представлені на власних нарадах експертів. Перша зустріч експертів відбулася в одному з найвідоміших релігійних та паломницьких центрів світу – Фатіма, Португалія, де начебто явилася Діва Марія [43]. Дослідження релігії і туризму з антропологічної точки зору було опубліковане в 2004 р. у збірнику статей під редакцією канадських антропологів Еллен Бадон та Шарон Росмен [22].

Чимало дослідників звернуло увагу на паломництво, насамперед визначаючи його як фізичну подорож в пошуках істини, в пошуках того, що є священним або святим [55, с. 80]. Ще на початку 1990-х рр. американський антрополог та релігієзнавець Дж. Престон відзначив, що паломництво є подорож до святих місць, де проявилася божественна сила, яка поклала початок духовному магнетизму [42, с. 32]. Паломництво – це пошук істини, просвітлення, або справжнього досвіду з божественним або святим, що змушує людей їздити до святих, які були ритуально відділені від нерелігійного простору посвяченого життя. Кількість релігійно мотивованих подорожей, в тому числі й паломництво, протягом останніх п'ятдесяти років неухильно збільшується, дивуючи багатьох, хто висловлював гіпотезу, що паломництво втратить соціальну та інституційну значимість. Американський релігієзнавець Жан Кемпо вважає, що сучасне релігійне паломництво «розходиться з нашими переконаннями прогресивного розвитку Заходу у складі сучасної цивілізації, заснованої на науці, технології та розумі, а не на магії, релігії та ірраціональності» [6, с. 41]. Крім того, сучасні дослідники, зокрема Марк МакВільямс, відзначають, що за умов постмодернової культури, приватизації релігії, люди отримали можливість вчиняти кіберпаломництво («cyberpilgrimages»), яке повинно привести їх до участі в неопосередкованій, рефлексивній формі не стільки духовної подорожі, скільки до паломництва, де справжнє досвіду залежить частково від церковних установ [33, с. 315; 44, с. 475]. Проблема кіберпаломництва особливо бентежить мусульман, які наразі мають змогу завдяки третій особі здійснювати хадж до Мекки не фізично. Знаменитий містик Аль-Халладж був страчений за переконання, що паломництво до Мекки могло бути здійснене духовно під час перебування вдома [20, с. 271]. Американські дослідники М. Нолан та С. Нолан, ще у 1992 р. відзначили, що паломництво набирає популярності, зокрема це можна побачити на прикладі Європи, де відвідування релігійних об'єктів зростає, тоді як регулярне відвідування церкви знижується. Вони виділяють у власному дослідженні три напрямки європейського паломництва: 1) відвідання святих з акцентом на релігійну відданість, але з можливістю привабливості звичайних туристів; 2) відвідання релігійних центрів та релігійних пам'яток з поєднанням різних історичних, художніх та живописних характеристик; 3) відвідання релігійних фестивалів [36, с. 68–78].

Переважну більшість сучасних дослідників цікавлять питання про причини глобального відродження релігійного паломництва і висувається чимало гіпотез щодо цього. М. Райсброд вважає, що зростання числа паломників відбувається через зростання фундаменталізму [10, с. 266]. Досліджуючи «сучасного паломника», деякі дослідники підтримують думку про відступ деяких релігійних конфесій від традиційних форм середньовічної духовності та релігійних ритуалів як причину відродження релігійного паломництва [49]. Дж. Гріффін схиляється до збільшення інвестицій в загальну транспортну інфраструктуру [14, с. 30]. Серед вірогідних причин популярності релігійного паломництва М. Васкес, М. Маркант та О. Косканскі називають глобалізацію місцевості через засоби масової

інформації – «mediascapes» (сам термін був запроваджений Арджуном Аппадурі у 1990 р., стосується електронних та друківаних засобів масової інформації у глобальних культурних потоках) [29, с. 359; 53, с. 119], а Д. Олсен та Д. Тімоті – сучасні звернення мілленіумів (1999) [38, с. 389]. Д. Олсен і Д. Гулк звертають увагу, що все більше людей шукають відповіді на основні питання людського існування, зокрема про сенс життя [37, с. 503]. Цю думку підтверджує Л. Войє, що усе більше людей відчують дислокацію та неприкаяність, особливо на Заході з його постмодерністським соціальним життям, яке підштовхує до пошуків самого себе [54, с. 123]. XXI ст. характеризується пошуком спадщини, коли люди активно шукають власне родове коріння, що, по суті, є прагненням до розуміння минулого і передбачає постановку питання «Хто я?» [8, с. 218].

Китайські та американські дослідники В. Венг, К. Хуанг, Дж. Чен досліджують релігійну мотивацію туристів, які відвідують буддійську гору Путо на острові Путошан в Китаї. Ця гора є однією з чотирьох священних гір Китаю та місцем просвітлення Гуань Інь, має чимало буддійських храмів та інших туристичних атракцій. Дослідники виділяють три чинники, що впливають на вибір туристів: релігійні переконання, культурне задоволення та духовний відпочинок. Вони відзначають, що отриманий попередньо досвід істотно впливає на вибір подорожі туристами з релігійних переконань, в той час як ступінь віри туристів має великий вплив як на їх мотивацію подорожі з релігійних переконань, так і щодо духовного відпочинку. Згідно теорії мотивації, релігійні переконання та духовний відпочинок можуть бути класифіковані як спонукальні фактори, а культурне задоволення належить до привабливих факторів [56, с. 57].

Група дослідників цікавиться питанням зміни сучасного бачення релігії та його впливу на релігійні подорожі. Проблеми впливу релігії та релігійності в туризмі зацікавилися Я. Порія, Р. Батлер, Д. Арей. Вони вважають, що хоча релігія і релігійність є добре відомими факторами впливу на поведінку в різних соціальних умовах, існує дуже обмежена кількість досліджень, які досліджують зв'язки між ними і мотивацією туристів. Дослідники за основу взяли відвідини туристами спадщини релігійного значення – Стіни Плачу в Ізраїлі. Мотиваційні варіації туристів аналізувалися залежно від їх релігійної приналежності та ступеня релігійності. Дослідники прийшли до висновку, що релігійність туристів спричинює різний вплив на тих, хто має іншу релігійну ідентифікацію. При відвідуванні об'єктів релігійного туризму мають враховуватися фактичні відносини між релігією і силою релігійних переконань туриста, а також сприйняття та розуміння їх туристом [41, с. 340].

Привертають увагу сучасних дослідників і нові релігійні рухи, кількість яких останнім часом зростає. К. Роунтрі відзначає, що популярність релігійних подорожей можна побачити не тільки у збільшенні релігійно мотивованих подорожей до святих місць, а й в об'єднанні New Age, поєднанні духовності з паломницькими поїздками [44, с. 475]. Канадська дослідниця Л. Віслер проаналізувавши літературу про релігійні подорожі сучасних язичницьких і New Age (нові релігійні рухи) спільнот в рамках досліджень паломництва, дійшла до висновку, що прихильники

нових релігійних рухів часто подорожують з духовними цілями на місця, які традиційно вважаються священними представниками інших релігій, з більш ustalеними релігійними традиціями, або до місць, які мають характер світських туристичних об'єктів. Пропонуючи альтернативні пояснення релігійних туристичних об'єктів, язичницькі паломництва і New Age мандрівники здійснюються на місця де можливі різні богословські інтерпретації та цінності, де співіснують різні релігії і космології [59, с. 326].

Канадський релігієзнавець та теолог Грегорі Баум вважає, що концепція релігії змінилася з появою сучасних тенденцій секуляризації, таких як пост-індустріалізм, культурний плюралізм і наукова раціональність [3, с. 61]. Саме це, на думку нідерландських соціологів Діка Хоутмена та Пітера Масціні, призвело до зменшення значущості релігійних інститутів і пов'язаних з ними практик [21, с. 455]. Таким чином, термін «релігія» використовується в повсякденних громадських дискусіях, коли звертаються до речей поза сферою традиційних релігійних установ. В результаті секуляризації тенденцій та зміни використання слова «релігія», релігія розглядається як приватизований і множинний досвід, де «духовне» і «релігійне» розділені. Як британський релігієзнавець Пол Хілас відзначає, що нині люди переймають те, що хочуть, зокрема й духовний досвід, без дотримання релігійних переконань [18, с. 5]. Л. Войє підкреслює, що духовність – це індивідуальний досвід, що знаходиться за межами наперед встановленого обґрунтування сенсу [54, с. 124], де присутній загальноприйнятий експеримент зі змішання різних релігійних традицій, як традиційних, так і альтернативних. Таким чином, багато людей, які вважають себе духовними, не будуть вважати себе релігійними і навпаки.

Ще на початку 1990-х рр. американський релігієзнавець Філіп Хеммонд підкреслював, що розмежування духовного та релігійного призводить до переосмислення «священного», а деякі люди не дотримуються релігійних канонів в інтерпретації того, що є священним [16, с. 118]. Німецький етнолог Б. Хаузер-Щаблін вважає, що пошуки метафізичного або надприродного привели людей до місць, де, на їхню думку, була можливість спілкування із «святим» [17, с. 144]. Л. Томазі стверджує, що сьогодні «у надприродному шукають культурно-екзотичне та священне» [51, с. 1]. Через це, сучасне суспільство розширило межі того, що воно визначає як священне, в результаті чого були створені нові об'єкти сакральності, з поїздками до цих об'єктів, які самочинно проголошують «паломництвом». Е. Морініс підкреслює, що замість паломництва як подорожі до місць, де небо і земля сходяться воедино, розуміються «поїздки, що здійснюються людиною в пошуках місця, де, вона вважає, втілюється цінні ідеали» [35, с. 4]. В. Зелінський та К. Гут вважають, що йдеться про розширення поняття паломництва за релігійні межі, включення в нього поїздок в місця, що символізують національні цінності та ідеали [15, с. 821; 58, с. 253]. Зокрема до паломництва К. Фут, А. Блесі та Т. Конран відносять відвідання об'єктів туризму катастроф, таких як «Ground Zero» в Нью-Йорку і місця бомбардування Оклахома-Сіті [4, с. 139; 7, с. 39; 9], а Д. Джонстоун, Д. Ллойд, П. Гуч відносять

до паломництва відвідання військових меморіалів та кладовищ [13, с. 213; 24, с. 60; 32; 47, с. 73]. С. Аттікс та М. Йорк до паломництва зараховують New Age і язичницькі священні місця [2, с. 51; 57], а Д. Герберт також місця, пов'язані з життям письменників та написанням їхніх романів [19, с. 312]. Д. Елдермен, К. Кінг (Крістін Кінг) та Р. Крус відносять до паломництва відвідання місць пов'язаних з музичними зірками, зокрема особняк Елвіса Преслі (Graceland) в Мемфісі, штат Теннессі, або пам'ятник Джона Леннона, «Strawberry Fields» в Нью-Йорку [1, с. 27; 26; 30, с. 154], С. Найтс додає до цього також відвідання ностальгічних туристичних пам'яток (наприклад, Walt Disney World) [27], С. Гаммон – спортивні заходи [12], А. Курзвелл – генеалогічні поїздки [31], Дж. Пал – візити до торгових центрів [40], а Л. Конг та М. Маквільямс – навіть кіберпростір [28; 33]. Крім того, Д. Тімоті та С. Бойд вважають, що багато людей подорожують до різних священних місць не тільки з релігійною або духовною метою або задля отримання релігійного досвіду, а через відзначення та пропозиції щодо відвідання священних місць як культурної спадщини або культурних пам'яток [50]. Люди можуть відвідувати святині через освітній інтерес до них, зокрема у рамках отримання історичних знань або задля розуміння конкретної релігійної віри та культури та вірувань, пов'язаних з певним народом. Хоча релігійні подорожі не обов'язково можуть бути мотивованими релігійними переконаннями туристів, які дотримуються певної релігійної традиції, адже відвідання святинь інколи пов'язане з почуттями зобов'язання або ностальгічними причинами, або навчанням членів сім'ї власним релігійним переконанням. Туристи можуть також відвідати священні місця у пошуках справжніх вражень, як от шляхом зустрічі з релігійними лідерами та паломниками, які виконують ритуали або побувавши на релігійних фестивалях, процесіях або дійствах.

Отже, зарубіжні дослідники щодо релігійного та паломницького туризму демонструють широкий спектр підходів, які різняться у визначенні паломництва та релігійних подорожей, духовного та релігійного, а також мотивації туристів. Нині активно досліджуються та розробляються питання впливу релігії та ступеня релігійності туристів, переосмислення ними того, що є священним та святим. Переважно більшість сучасних дослідників цікавлять питання про причини глобального відродження релігійного паломництва і висувається чимало гіпотез щодо цього. Нині закордонні вчені намагаються зрозуміти ким є «сучасний паломник», як змінилася його роль у сучасних релігійних подорожах. Новим віянням є також розробка та спроба аналізу кіберпаломництва та медіасейпів, що однаково сильно впливають на зміни та осучаснення щодо висвітлення релігійного та паломницького туризму. Загалом відзначається поступове стирання меж між релігійним туризмом та паломництвом у бік все чіткішого виділення паломницького туризму як самостійного виду туризму.

Список використаних джерел

1. Alderman D. H. Writing on the Graceland Wall: on the importance of authorship in pilgrimage landscapes // *Tourism Recreation Research*. – 2002. – №27 (2).

2. Attix S. A. New Age-oriented special interest travel: an exploratory study // *Tourism Recreation Research*. – 2002. – №27 (2).

3. Baum G. *Solidarity with the poor // The Lab, the Temple, and the Market* / edited by Sharon Harper. – Ottawa: International Development Research Centre, 2000.
4. Blasi A. J. *Visitation to disaster sites // From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism* / W. H. Swatos and L. Tomasi (eds). – Westport, 2002.
5. Bremer T. S. *Tourism and religion // Encyclopedia of Religion* / L. Jones (ed.). – Detroit, 2005.
6. Campo J. E. *American pilgrimage landscapes // Annals of the American Academy of Political and Social Science.* – July 1998. – Vol.558. – №1.
7. Conran T. *Solemn witness: a pilgrimage to Ground Zero at the World Trade Center // Journal of Systemic Therapies.* – 2002. – Vol.21. – №3.
8. Dann G. M. S. *There's no business like old business': tourism, the nostalgia industry of the future // Global Tourism* / ed. by William F. Theobald. – Boston: Butterworth Heinemann, 1998.
9. Foote K. E. *Shadowed Ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy.* – Austin: University of Texas Press, 1997.
10. Friedland R. *When God walks in History // Tikun.* – 1999. – №14 (3). – P.17–22; Riesebrodt M. *Fundamentalism and the resurgence of religion // Numen.* – 2000. – №47.
11. *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism: The Social and Cultural Economics of Piety* / by William H. Swatos, Jr. ed., Luigi Tomasi, ed. – Westport: CT: Praeger, 2002.
12. Gammon S. *Secular pilgrimage and sport tourism // Sport Tourism: Interrelationships, Impacts and Issues* / B. W. Ritchie and D. Adair (eds). – Clevedon: Channel View, 2004.
13. Gough P. *From heroes' groves to parks of peace: landscapes of remembrance, protest and peace // Landscape Research.* – 2000. – №25 (2).
14. Griffin J. *Order of service // Leisure Management.* – 1994. – №14 (12).
15. Guth K. *Pilgrimages in contemporary Europe: signs of national and universal culture // History of European Ideas.* – 1995. – Vol.20. – №4–6. Hammond P. E. *How to think about the sacred in a secular age // Religion and the Social Order* / D. G. Bromley (ed.). – Greenwich, CT: JAI Press, 1991.
16. Hauser-Schäublin B. *Temples and tourism: between adaptation, resistance and surrender? // Rima.* – 1998. – Vol.32. – №1.
17. Heelas P. *Introduction: on differentiation and dedifferentiation // Religion, Modernity and Postmodernity* / edited by Poul Heelas. – Oxford: Blackwell, 1998.
18. Herbert D. *Literary places, tourism and the heritage experience // Annals of Tourism Research.* – 2001. – №28.
19. Hill-Smith C. *Teaching & Learning. Guide for: Cyberpilgrimage: The (Virtual) Reality of Online Pilgrimage Experience // Religion Compass.* – 2011. – №5.
20. Houtman D., Mascini P. *Why do churches become empty, while New Age grows? Secularization and religious change in the Netherlands // Journal for the Scientific Study of Religion.* – 2002. – №41 (3).
21. *Intersecting Journeys: The Anthropology of Pilgrimage and Tourism* / ed. by Ellen Badone and Sharon R. Roseman. – Chicago: University of Illinois Press, 2004.
22. Jackowski A. *Religious tourism – problems with terminology* / Antoni Jackowski // *Peregrinus Cracoviensis.* – 2000. – №10.
23. Johnstone I. M. *A visit to the Western Front: a pilgrimage tour of World War I cemeteries and memorials in northern France and Belgium, August–September 1993 // Australian Folklore.* – 1994. – №9.
24. Kaszowski L. *Methodology of pilgrimaging // Peregrinus Cracoviensis* / A. Jackowski (ed.). – Krakow: Institute of Geography, Jagiellonian University, 2000.
25. King C. *His truth goes marching on: Elvis Presley and the pilgrimage to Graceland // Pilgrimage in Popular Culture* / I. Reader, T. Walter (eds). – London: Macmillan, 1993.
26. Knight C. K. *Mickey, Minnie, and Mecca: destination Disney World – pilgrimage in the twentieth century // Reclaiming the Spiritual in Art* / D. Perlmutter and D. Koppman (eds). – Albany: State University of New York Press, 1999.
27. Kong L. *Religion and technology: refiguring place, space, identity and community // Area.* – 2001. – №33 (4).
28. Koskanyk O. *Tourism, charity, and profit: the movement of money in Moroccan Jewish pilgrimage // Cultural Anthropology.* – 2002. – №17 (3).
29. Kruse R. J. *Imagining Strawberry Fields as a place of pilgrimage // Area.* – 2003. – №35 (2).
30. Kurzwil A. *Genealogy as a spiritual pilgrimage // Avotaynu.* – 1995. – №11 (3).
31. Lloyd D. W. *Battlefield Tourism: Pilgrimage and the Commemoration of the Great War in Britain, Australia and Canada, 1919–1939.* – Oxford: Berg, 1998.
32. MacWilliams M. W. *Virtual pilgrimages on the Internet* / M. W. MacWilliams // *Religion.* – 2002. – №32.
33. Messenger T. *Holy Leisure: Recreation and Religion in God's Square Mile.* – Minneapolis–London: University of Minnesota Press, 1999.
34. Morinis E. A. *Introduction: the territory of the anthropology of pilgrimage // Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage* / Alan Morinis (ed.). – Westport, 1992.
35. Nolan M. L., Nolan S. *Religious sites as tourism attractions in Europe // Annals of Tourism Research.* – 1992. – Vol.19. – №1.
36. Olsen D. H., Guelke J. K. *Spatial transgression and the BYU Jerusalem Center controversy // Professional Geographer.* – 2004. – №56 (4).
37. Olsen D. H., Timothy D. J. *Tourism 2000: selling the Millennium // Tourism Management.* – 1999. – №20.
38. Olsen D. H., Timothy D. J. *Contested religious heritage: differing views of Mormon heritage // Tourism Recreation Research.* – 2002. – 27 (2).
39. Pahl J. *Pilgrimage to the Mall of America // Word and World.* – 2003. – №23 (3).
40. Poria Ya. *Tourism, Religion and Religiosity: A Holy Mess / Yaniv Poria, Richard Butler, and David Airey // Current Issues In Tourism.* – 2003. – Vol.6. – №4.
41. Preston J. J. *Spiritual magnetism: an organizing principle for the study of pilgrimage // Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage* / A. Morinis (ed.). – Westport, 1992.
42. *Religious Tourism and Pilgrimage. ATLAS Special Interest Group 1st Expert meeting, Fatima, Portugal: Tourism Board of Leiria / Carlos Fernandes, Francis McGettigan, and Jonathan Edwards ed. – Fatima, 2003.*
43. Rountree K. *Goddess pilgrims as tourists: inscribing their body through sacred travel // Sociology of Religion.* – 2002. – 63 (4).
44. *Sacred Places, Sacred Spaces: The Geography of Pilgrimages* / Edited by Robert H. Stoddard, E. Alan Morinis. – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1997.
45. Schlehe J. *Tourism to holy sites // International Institute for Asian Studies Newsletter.* – 1999. – №19.
46. Seaton A. V. *Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and funerary sites as sacred and secular pilgrimage // Tourism Recreation Research.* – 2002. – №27 (2).
47. Stausberg M. *Religion and Tourism: Crossroads, Destinations, and Encounters.* – London and New York: Routledge, 2011.
48. *The Modern Pilgrim: Multidisciplinary Explorations of Christian Pilgrimage* / Eds: Post P., Pieper J., and van Uden M. – Leuven: Uitgeverij Peeters, 1998.
49. Timothy D. J., Boyd S. W. *Heritage Tourism* / Dallen J. Timothy, Stephen W. Boyd Harlow: Prentice Hall, 2003.
50. Tomasi L. *Homo viator: from pilgrimage to religious tourism via the journey // From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism* / H. Swatos and L. Tomasi (eds). – Westport: CT: Praeger, 2002.
51. *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* / Daniel H. Olsen, Dallen Timothy (Ed.). – Нью-Йорк – Лондон, 2006. – Режим доступу: http://shora.tabriz.ir/Uploads/83/cms/user/File/657/E_Book/Tourism/Tourism%20Religion%20and%20Spiritual%20Journeys.pdf
52. Vázquez M. A., Marquand M. F. *Globalizing the rainbow Madonna: old time religion in the present age // Theory, Culture & Society.* – 2000. – №19 (4).
53. Voyé L. *Popular religion and pilgrimages in Western Europe // From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism: The Social and Cultural Economics of Piety* / by William H. Swatos, Jr. ed., Luigi Tomasi, ed. – Westport: CT: Praeger, 2002.
54. Vukonic B. *Tourism and Religion / Vukonic Boris.* – London: Emerald Group Publishing Limited, 1996.
55. Wang W. *Religious Tourist Motivation in Buddhist Mountain: The Case from China* / Wanfei Wang, Joseph S. Chen, and Keji Huang // *Asia Pacific Journal Of Tourism Research.* – 2016. – Vol.21. – №1.
56. York M. *Contemporary pagan pilgrimages // From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism* / W. H. Swatos and L. Tomasi (eds), Westport, 2002. – Режим доступу: <http://www.michaelyork.co.uk/Domus/CV/confpapers/cp-42.html>
57. Zelinsky W. *Nationalistic pilgrimages in the United States // Pilgrimage in the United States* / G. Rinschede and S. M. Bhardwaj (eds). – Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 1990.
58. Zwissler L. *Pagan Pilgrimage: New Religious Movements Research on Sacred Travel within Pagan and New Age Communities* / Laurel Zwissler // *Religion Compass.* – 2011. – Vol.5. – №7.